

Б.ЖОЛДАСОВА
Д.ҚҰРЫМБАЙ

САҚ (СКИФ) МӘДЕНИЕТІНДЕГІ АҢ СТИЛІ

Автор мақалада бүгінгі Орта Азия, Сібір, Еуропа халықтарының бейнелеу өнерінің негізін қалаған сақтардың «аң стилі» туралы ойын ортаға салады

Bu makalede, Orta Asya, Sibirya ve Avrupa halklarının tasvir sanatının temelini atan İskitlerin hayvan süline ilişkin görüşleri ele alınmaktadır.

Көшпенділер мәдениеті мен өнері өзінің жаулары мен жақтастарын таңдандырып, құндылығымен жарты әлемге мәшһүр болды.

Әсіресе «аң бейнелі» әдіспен әсемделіп соғылған нәзік те нақышты дүниелері басқа елдердің құрметпен қарауына мойынсындырды, ертедегі эллиндік және қытай шеберлері көшпенділер өнеріне тәнті болып, оны өз бойларына сіңіруге тырысты. Сақ – скифтер қолынан туындаған өнер ықпалы ежелгі шығысқа да, батысқа да үлкен әсер етті. «Аң стилі» дегеніміз ыдыс-аяққа, киімге, тұрмыс заттарына, қару-жараққа әшекей ретінде салынған түрлі жануарлардың бейнелері [2].

Сақ-скиф мәдениеті қазіргі замандағы мүсіндеу – бедерлеме өнерінің кез келгенімен тайталаса алады, тіпті ықшамдап жасалу шеберлігімен, ойлылығымен, әсемдігімен олардан оқшау, алда тұра алады. Ерекше, қайталанбас сақ-скиф өнері тек алтыннан ғана жасалынған жоқ, сонымен қатар қола құйма өнерінің тамаша мектептерін қалыптастырды. Құйма және тастан қашау тәсілімен домалақ мүсіндер сомдады, күнделікті өмірге қажетті ыдыстар, ат әбзелдерін жасады, әсіресе қоладан неше түрлі қазандар құю ерекше дамыды. Қазанның құлақтарында, ернеулерінде неше түрлі жыртқыш аңдардың кішкене мүсіндері қолданылатын, ал аяқтары скифке тән аңдар бейнесінде безендірілді.

Сақ-скиф тайпаларының қолтумалары массагет, алан, үйсіндер арқылы ежелгі Қытай патшалықтарымен қызу қарым-қатынаста өмір сүрді. Қытай шеберлері сомдаған аңдардың (қанатты, қабылан т.б.) жасалу, құю тәсілі скиф өнерін еске түсіреді. Олар көшпенділердің аң бейнелі ағымын әрі қарай дамытып, таңғажайып өнер туындыларын өмірге әкелді. Әлемнің жартысына жайылған өркенді өнерімен табындырған скиф – сақтар уақыт өте әшекей безендіру полихромдық (қоспалы әдіс) өнерімен де аты шықты.

Б.з.д. III-II ғасырларда «аң бейнелі» ағымға ерекше оң беріп толықтырылды. Ырғақты бедерлеме айшықтар енді түрлі асыл тастармен көмкеріліп сән-салтанатты кейіпке енді. Барған жерлерінде билік құрып, орныққан кезде ішкі-сыртқы құрылысы қазақ үйге ұқсас етіп күмбезді әсем сарай, ғибадатханалар салдырып отырған. Шаңырақ тәрізді төбесінде жарық түсетін тесік – ойық көптеген елде үлгі ретінде тарап, сәулет өнерінің ең бір ұлы жетістігіне, стиліне айналды [1].

Сақтар өздерінің өлген патшаларына алтын киімін киіндіріп, кең лақатқа қойған, ал олардың үстіне зәулім архитектуралық ескерткіш - алып оба тұрғызған. Қоғамның басқа мүшелерін жерлеу ғұрпы иерархиялық басқыш сатыларының төмендеуіне қарай оңайлатылып отырған. Ғұрыптың әлеуметтік жағдайға қарай саралануына ата-баба рухтарына, әсіресе патшаларға - күн бейнелі күшті қамқоршыларға табыну үлкен рөл атқарған. Далалық өркениет Күнге, табиғат күштері мен көсемге, яғни әскери жолбасшыға табынуға негізделген өз идеологиясын жасады. Осының барлығы «аң стиліндегі» олардың қайталанбас өнерінде көрініс тапты. Ерте темір дәуірі көшпелілердің идеологиясымен танысу үшін «Есік» қорғаны бірегей мүмкіндік береді. Сақтардың өз мифологиясы болған, ол «Алтын адамның» киім композициясында, оны жерлеу жоралғысында көрініс тапты. Оның басында тымақ тәріздес желкелігі бар, төбесі шошақ, биік бөркі болған. Бас киіміндегі бейнелер символикалық мәнге ие болды. Жауынгердің бас киімінде «алтын таулар» мен «ағаштар» қоршаған дүниені көз алдына елестететіндей айналдыра тігілген. Бас киімнің жоғары жағында Митра Құдайының кеңінен таралған рәмізі - алтын қойдың бейнесі бар. «Алтын адам» Күн Құдайымен теңестірілгендіктен шаншылған алтын жебелер күннің сәулесі деп есептелінеді. Көшпенділердің түсінігінше «мәңгілік өмір сүретін» адамдардың қатарына тек патшалар мен көсемдер жатады, олардың тайпа көсемдері туралы «күнде өмір сүреді» деген ұғым қалыптасқан. Бас киімнің беткі жағындағы алтын жебе, ешкі мүйізді, алтын қанатты пар ат эмблемасы «патшалықтың белгісін» білдіреді. Егер осы бейнелерді зерделер болсақ құс - жоғарғы әлем, аспан; ат - ортаңғы әлем, жер; ешкі - төменгі жақ, жер асты әлемі; қанатты жебелер - Жердің төрт тарабы. Бұл рәміз көсемнің билігі туралы және оған бағынышты қоғам құрылымы туралы түсінікті бейнелейді. Сақтарда жоғары билікті осылайша негіздеу тұжырымдамасы қалыптасты [3].

Бас киімдегі қанаттар «Алтын адамның» абыз болғандығын көрсетеді. Құстар бейнесі жоғары әлем рухына, аспанға ұшумен байланыстырылады. Әскери жасаулардағы жыртықшылардың яки барыстың, арыстанның, жолбарыстың, қасқырдың бейнеленуі осы аңдардың жауынгер мен оның қару-жарағына дем беруші күш деп есептелді. Сондай-ақ жолбарыстың бейнесі отқа табынушылықпен байланысты болды. Нақ солардың бейнелері мен табыну бұйымдары алтарь және темекі тартатын бөлмеге хош иісті түтін шығаратын аспапты қорғайды.

Белгілі бір түс және олардың туғызған әсері дүниені мифологиялық түрде пайымдаудың маңызды элементі деп табылатындықтан түс ерекше ақпараттық құндылыққа ие болды. Киімдегі қызыл түс және оның алтын жасауы - Күннің буырқанған қуаты мен құдіреттілігін бейнелеген түстері, күміс түс - Айдың, көгілдір түс - аспанның түсі деп есептелді.

«Аң стилі» белгілі бір діни наным-сенімге байланысты ұғымды білдіргендіктен жыртықшы жануарлар мен құстардың бейнелері қару-

жарақтарға немесе атқа ерекше күш беретін тұмар ретінде қолданылды. Жануарлардың жекелеген бейнелері киелі, рәміздік мағына береді. Есік қорғанынан табылған «Алтын адамның» бас киімі жылқы, құс, таутеке, барыс, т.б. топтасқан бейнесінде алтын қапсырмалармен әшекейленген. Осындай топтасқан бейнелерді зерттеу темір дәуірі көшпелілерінің идеологиясы мен діни түсініктері туралы мағлұмат береді.

Сақ (скиф) мәдениеті Карапат, Дунай, Батыс Тянь-Шань, Таулы Алтайдан бастап Памирге дейінгі аймақтарда қалыптасты. Мәдениеттің мұндай тұтастығын сақ шеберлерінің бейнелеу өнеріндегі «аң стилімен» байланыстырамыз. Сақ (скиф) «аң стилі» сақ мәдениетінің синониміне айналды. Сақ (скиф) шеберлері кескіндеме, қолөнер бұйымдарында «аң стилін» талғаммен үйлесімді қолданып, қияли бейнені ұтымды бере білген. Сақ (скиф) жәдігерлері эстетикалық, сапалық жағынан қазіргі мүсін, кескіндеме, бейнелеу өнеріне қарағанда жоғарғы деңгейде өзіндік мәнермен жасалған. Қола, темір, алтыннан ойып, құйып сақтар жасаған аң, жануарлардың шынайы, қияли образын түрлі көріністерде бейнелеу сақтардан бастау алды. Олар ішкі рухани танымдарын өнертануларында әсерлеп бере білген. Аңның мінезін, қимыл-әрекетін асқан нәзіктікпен келтіреді. Аузы ақсиып, жемтігіне атылған жыртқыш аңның қимылы асқан нәзіктікпен берілген. «Аң стиліндегі» арыстанның текені немесе елікті жеу көрінісі күзді тұспалдаса, арыстанның өгізді жеу көрінісі – көшпелілердің көктемде наурызда тойланатын жаңа жылдың нышаны.

Сақтардың «зооморфтық стилі» түрлі мәнерде қолданылып, белгілі рәміздік ұғымды білдірген. Аңдардың жануарларға атылған сәті немесе аң аузында бейнелеу көрінісі сақтардың көркемөнерінде негізгі орын алады. Сақ (скиф) бейнелеу өнеріндегі аң мен жануарлардың, құстардың арпалысы мезгілдің ауысуының нышанын білдіреді. Ал, бейнелеу мәнерінде сақтар көп қолданған арыстан, теке, елік, бұқа аспандағы жұлдыздарды тұспалдайды. Ежелгі адамдар астрологиялық жыл санауды аң, жануарлардың атымен атап қоятын. Сақтардың (скиф) бейнелеу өнерінде «аң стилінің» магиялық күшіне табынушылық б.з.б. 1 мыңжылдықта қалыптасқан. Олардың композициясында аң мен жануарлардың арпалысы мен бір-біріне атылу сәттері бейнеленген. Ежелгі адамдар аң, құс пен жануарлардың арпалысу көрінісін «адамгершілік» пен «зұлымдықтың» күресі деп түсінген. Сақ (скиф) шеберлері бейнелеген аң, құс, жануарлар адамға эмоциялық ерекше әсер етеді. Олар бейнелеу мәнерінде аң, құс, жануарлардың өзіндік ерекшеліктерін дәлдікпен бере білді. «Бейнелеу өнеріндегі «аң стилі» ежелгі адамдардың табиғатпен жақындығын, олардың эмоциялық әсері мен ішкі рухани жағдайының айнасы іспеттес болды [5].

Сақтар аң мен жануарлардың арпалысындағы көріністі жыл мезгілінің ауысуымен байланыстырған. Ежелгі адамдар төрт мезгілді «жаз», «қыс» деп екіге бөліп, өз бейнелеу тәсілдеріне қысты жамандық, жазды жақсылық рәміздік ұғымында бейнелеген. Ежелгі сақтардың (скиф) бейнелеу өнерінде

«аң стилінің» қалыптасуының басты себебі, адамдар аңдар мен жануарлардан пайда болды деген қиялдан туған болу керек. Ежелгі адамдар табиғаттың тылсым күштері мен түсініксіз құбылыстарын мифке айналдырып отырған. Сондықтан сақтардың тотемдері аң, құс, жануарлар болған (бұғы, бұлан, қасқыр, таутеке, жолбарыс, бүркіт), мұндай аң, құс, жануарлар бейнеленген заттар қасиетті болып саналған. Олар тырнақ, сүйектерден тұмар жасап, ал тотемдерді қару-жараққа бейнелеген. Тотем таңба жауынгерлеріне жеңіспен оралуға магиялық әсер етеді деп ұққан. «Аң стилі» сақ шеберлерінің арасында б.з.б. III-I ғ.ғ. бейнелеу өнерінің биік деңгейіне жетіп, кейіннен өзгерістерге ұшырады. Сақ қолөнерінде «аң стилінен» стилизацияланған мәнерге өту Новочерск обасынан табылған сармат ханшасының тәжінде қарғалы мәнері қайталанған. Сақ (скиф) мәнеріндегі тәжде (диадема) аңдардың бірте-бірте стилизацияланып шырмақтануы басқа елдердің бейнелеу өнерінде кездеспейтін мәнер.

Ежелгі өркениетті мемлекетте өмір сүрген сақ шеберлерінің қолөнерді мұндай тәсілмен бейнелеуі, сол кезеңдегі өнердің өте жоғары деңгейде болғандығын көрсетеді. Жануарлар мәнерінде мыңдаған жылдар болса да бұл өнер бүгінгі күні өзекті мәселелердің біріне айналды. Сақ (скиф) «аң стилі» мен андрондықтардың геометриялық ою-өрнек түрлері бүгінгі күні кеңінен қолданылады. Сақтардың бейнелеу өнерінде қолданылған ою-өрнек түрлерін қазақ қолөнерінде бірен-саран кездестіреміз. Сақ шеберлері аң, жануарлар, құстарды «аң стилінде» бейнелегенде денелеріде таңбаларды қоса салған. Сақтардың (скиф) тотем мен космогониялық таңбаны бірге беруі, олардың діни дүниетанымынан туған ұғым. Орта ғасырда бұл таңбалар рулық таңбаға айналады. Ғасырлар өткенімен сақ «аң стилі» жаңа образдармен толыққан жоқ. Керісінше сол ежелгі баға жетпес жәдігерлер біздің ата-бабаларымыздың өмірінен сыр шертетін шежіре ретінде өмірімізге еніп отыр. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған сақтардың (скиф) көне ескерткіштерінде бейнеленген «аң стиліндегі» мәнер мынадай топтан тұрады: қиялдаудан туған жануарлардың бейнесі; жануарлар бейнесінің шартты түрде берілуі; мүйізді жануарларды бейнелеу; аңдардың жануарларға атылған бейнелері; аңдардың аузындағы жануарлардың бейнесі; арқар, таутеке бұғы, елік, ақбөкен бейнеленген композиция; мысық, қораз бейнеленген заттар [4].

Сақтардың «аң стилі» бүгінгі Орта Азия, Сібір, Еуропа халықтарының бейнелеу өнерінің негізін қалаған. Ежелгі көшпенділер кезінде бір шеті Қытай, екінші шеті Солтүстік мұзды мұхит, бір жағы батыс Европаны басып өтіп, Мысырға дейін көшіп-қонып, әр дәуірде билік құрып үстемдік еткен. Олардың түрлі елдің мәдениетіне, өнеріне тигізген әсері ұшан теңіз. Бүкіл әлем халықтарының өнерінде тайға таңба басқандай көшпенділер ықпалының табы, стилі, сезіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақишев К. Архитектуралық аса бағалы ескерткіштер. Ежелгі мәдениет куәлары. А., 1966, 57 б.
2. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. А., Т.1., 1996. 1-2-бөлімдер.
4. Кадырбаев А.Ш. История Казахстана: первобытный мир и древность. А., 1998.
5. Әмірбекова М.Ш. Сақ (скиф) тарихы мен мәдениеті. Оқу құралы – Алматы: «Зият Пресс», 2004.

REZUME

**B.ZHOLDASOVA, D.KURUMBAY (Turkistan)
THE STYLE OF THE BEAST IN THE SAKA (SCYTHIAN) CULTURE**

The author of the article shares his thoughts about the "animal style" Saks, which became the foundation of modern art of the peoples of Central Asia, Siberia and Europe.